

Próba rekonstrukcji wyglądu bryły średniowiecznego zamku w Uniejowie na podstawie zachowanych struktur murowanych

Zamek w Uniejowie jest późnośredniowieczną fundacją arcybiskupów gnieźnieńskich. Obiekt ten jest jednym z nielicznych w pełni użytkowanych i zachowanych do naszych czasów zabytków czternastowiecznej *architektury militaris* na terenie Wielkopolski. Powojenne prace rekonstrukcyjne przeprowadzone pod kierownictwem Haliny i Zdzisława Ziętkiewiczów z Państwowej Pracowni Konserwacji Zabytków w Poznaniu, doprowadziły do uczytelnienia faz przekształceń zamku z gotyckiej warowni w barokową rezydencję. Fot. 1 Uniejów widok ogólny zamku. Liczne przemiany strukturalne wynikające z obronno – rezydencjonalnych założeń budowli oraz bogata historia czynią zamek w Uniejowie jednym z najciekawszych średniowiecznych obiektów ziemi sieradzkiej i łęczyckiej. Potwierdzeniem moich słów może być naukowa i popularna literatura przedmiotu, poświęcona historii obiektu (Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001, s. 515) . Jednak wciąż brak monografii w pełni syntezującej dotychczasowe osiągnięcia badawcze. W swojej pracy skupię się na problematyce związanej z próbą wyodrębnienia zachowanych średniowiecznych struktur murowanych wtopionych w obecnie istniejącą bryłę obiektu, będącą efektem późniejszych przekształceń założenia.

Zamek uniejowski położony jest na lewym brzegu rzeki Warty 73 m n.p.m. Map. 1 Plan urbanistyczny Uniejowa (wg W. Kalinowskiego i S. Trawkowskiego) (Centralny Urząd Geodezji i kartografii 1955) wśród naturalnych dla krajobrazu nadwarciańskiego rozlewisk starorzecza, użytkowanych obecnie jako łąki (Guerquin 1974, s. 13) . Dookoła obiektu rozciąga się dziko rozrośnięte założenie parkowe, które stworzył w początkach XX wieku dawny właściciel zamku, hrabia Aleksander Toll (Salm 1995, s. 23) . Założenie wzniesiono na niewielkim, zbliżonym w kształcie do czworokąta, zapewne sztucznym nasypie (możliwe jest, że mamy do czynienia z naturalną piaszczystą łatą rzeczną, która została zniwelowana i ukształtowana do potrzeb budynku) Fot. 2 Widok zamku, od strony rzeki Warty. (Szymczak 1995, s. 45). W średniowieczu koryto rzeki Warty sięgało zachodniej skarpy czworokątnego kopca. Nie jest to jednak sprawa w pełni rozpoznana ze względu na brak kompleksowych badań geomorfologicznych wokół zamku. Po drugiej stronie rzeki na skarpie rozciągało się, jak pisze Jan Długosz pod rokiem 1365, ufortyfikowane miasto Uniejów (obecnie woj. łódzkie) (Długosz 1861, s. 305). W układzie północno – południowym zamek otaczały naturalne moczary. Natomiast od strony zachodniej dostępu broniła niewielka rzeka.

Najwcześniejsza zapiska poświadczająca istnienie pod Uniejowem *castrum* pochodzi z 1331 r. Tak późna metryka tej nadwarciańskiej warowni wynika z faktu, iż *Villa Unieiewo* przez długi czas odgrywało rolę podrzędną wobec włości grodowej w Spicymierzu, wymienianej na kartach *Bulli Gnieźnieńskiej* wydanej przez papieża Innocentego II w Pizie 7 lipca 1136 roku „*Item ville circa Spitimir*” (Poklewski 1975, s. 24). Dokument ten wskazywał Uniejów jako osadę stanowiącą jedną z jedenastu wsi, wchodzących w skład uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego (Poklewski 1975, s. 22). Dzięki informacjom znajdującym się w Kodeksie Dyplomatycznym Wielkopolski wiemy o istnieniu na terenie osady komory celnej (Krantz 1980, s. 9). Zaawansowana struktura oparta na intensywnej gospodarce rolnej oraz aktywnej wymianie handlowej z pewnością pozwalała na utrzymanie samodzielnych struktur administracyjnych. Możliwe jest, że były one skupione wokół grodu, jednakże dziś nie ma na to potwierdzenia (Sławiński 1990, s. 1). Należy tu przytoczyć

dokument z 1170 r., mówiący o konsekracji w tamtejszym kościele parafialnym biskupa płockiego Lupusa przez arcybiskupa Piotra. Zdarzenie to może świadczyć o pełnieniu przez *Villa Unieievo* funkcji siedziby administracyjnej jednego z sześciu archidiakonów, na które była pierwotnie podzielona archidiecezja gnieźnieńska. Efektem tych czynników były przemiany w strukturze społecznej podnoszące rangę polityczną ośrodka. Miało to niebagatelne znaczenie w trakcie wyboru miejsca na nową siedzibę zwierzchnika feudalnego. Do najważniejszych czynników, który zdecydowały o przesunięciu centrum politycznego regionu ze Spycymierza do Uniejowa, konieczność unowocześnienia fortyfikacji państwa polskiego. Zachodzące na tej płaszczyźnie przemiany mają podwójne podłoże. Pierwszym powodem były zmiany granic, Królestwa Polskiego za czasów rządów ostatnich Piastów (Baczkowski 1993, s. 11). Drugi czynnik należy wiązać z przemianami, które zaszły w taktyce wojskowej w XIV wieku. W ich wyniku doszło do konieczności przebudowy dawnych drewniano ziemnych grodów, niemogących sprostać ciężkim machinom oblężniczym oraz coraz bardziej docenianej broni palnej (Kajzer 1980, s. 23). Zdarzeniem, które bezpośrednio doprowadziło do zmiany lokalnego ośrodka władzy, był najazd krzyżacki na Wielkopolskę w roku 1331. Wojska zakonne pod wodzą wielkiego mistrza Teodoryka z Altenburga oraz wielkiego komtura Ottona de Luterber spustoszyły ziemię sieradzka (Krantz 1980, s. 17). Jednak dopiero kolejny napad krzyżacki z 1339 r. doprowadził do spalenia *castrum* (Witkowski 1985, s. 9). Niewiadomo dokładnie, gdzie znajdowała się warownia, ani jakiej była konstrukcji. Można domniemywać, że ze względu na określenie „spalona” był to obiekt o konstrukcji drewnianej, jednakże jego reliktyw nie odnaleziono w terenie (Zajączkowski 1966, s. 159). Początek konstrukcji murowanej należy wiązać z inicjatywą budowlaną arcybiskupa gnieźnieńskiego Jarosława Bogorii Skotnickiego (1342-1374) (Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001, s. 515). Był on silnie zaangażowany w politykę państwa Kazimierza Wielkiego, stojąc na czele ugrupowania legitymistycznego (Baczkowski 1993, s. 37). Efektem jego działań była szeroko zakrojona akcja budowlana, w wyniku której wzniesiono pokaźną ilość kościołów, zamków oraz dworów. Nie możemy dzisiaj dokładnie datować momentu rozpoczęcia prac budowlanych przy budowie zamku, orientacyjnie przyjmuje się, że prowadzono je około 1350 r (Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001, s. 515). Pierwsze założenie murowane powstało na bazie czworoboku zbliżonego kształtem do prostokąta o wymiarach 29 na 24 m Mod. 1 Zamek w XIV w. widok z lotu ptaka. (Salm 1995, s. 434). Fundamenty wymurowane są z kamienia eratycznego Fot. 3 Przejście w północnym murze obronnym. Zbliżone do czworokąta założenie ustawione jest na osi wschód – zachód (Guerquin 1974, s. 316), przy czym od strony wschodniej w załamaniu muru została ulokowana wieża ostatecznej obrony (Guerquin 1974, s. 316). Wzniesiony na planie koła *bergfried* ma średnicę 9 m i wysokość 25 m (Salm 1995, s. 433). Wejście na wieżę znajdowało się na wysokości 12,5 m, prowadziły do niego drewniane schody Fot. 4 Wejście do wieży. We wnętrzu północno – zachodniej przypory znajdowała się klatka schodowa, umożliwiająca komunikację wewnętrzną pomiędzy poziomami (Salm 1995, s. 433). Wieża posiadała prawdopodobnie pięć poziomów użytkowych przedzielonych drewnianymi stropami. Najniższy poziom mieścił loch, nad nim znajdował się kolejno parter z wejściem, następnie niewielkie pomieszczenie, które można interpretować jako skarbiec lub zbrojownię i dwa poziomy z otworami strzelniczymi. Najwyższym poziomem *ultimum refugium* był taras strzelniczy. Mur obwodowy zamku miał wysokość około 13 m (Salm 1995, s. 433). Ze względu na późniejsze przemurowania oraz brak zachowanych średniowiecznych ikonografii ukazującej wygląd zamku, nie jesteśmy w stanie odtworzyć dziś sposobu zwieńczenia korony murów. Wjazd na centralnie położony w masywie założenia brukowany dziedziniec znajdował się od strony południowej (Krantz 1980, s. 20). W części zachodniej została usytuowana kamienica

mieszkalna o formie prostokąta (10,5 m na 2,3 m) przylegającego z dwóch stron od muru obronnego (Guerquin 1974, s. 317). Dom rozplanowany był jednotraktowo, posiadał podpiwniczenie i piętro (Guerquin 1974, s. 317). Na podstawie wyników badań architektonicznych możemy dziś odtworzyć rozkład pomieszczeń, jakie mieściły się na parterze obiektu. Większe pomieszczenie znajdowało się od strony północnej, druga nieco mniejszy pokój przylegała do niego od południa. Wykopaliska przeprowadzone w 1952 r. odsłoniły na dziedzińcu relikty dwóch średniowiecznych murów, wraz z fundamentami (Krantz 1980, s. 20). Pozostałości te należy rekonstruować jako bryłę opiętą skarpami, przylegającą prostopadle do domu mieszkalnego od strony wschodniej. Pięcioboczny układ założenia wydzielonego z masywu domu mieszkalnego nawiązuje swoją strukturą do prezbiterów. Obecnie niemożliwe jest dokładne zinterpretowanie funkcji budynku. Prawdopodobnie poziom parteru był swego rodzaju umocnionym wejściem, pełniącym funkcję reprezentacyjnego korytarza prowadzącego do sali audiencyjnej (Krantz 1980, s. 20). Zdaniem J. Salma na podstawie schematu konstrukcyjno – kompozycyjnego, będącego w istocie czworobocznym, wydzielonym z masywu kamienicy mieszkalnej, prezbiterium. Na piętrze obiektu możemy lokalizować niewielką kaplicę zamkową (Salm 1995, s. 433). Należy jednak zaznaczyć, że hipoteza ta nie posiada potwierdzenia w źródłach pisanych. Pierwotny zamek arcybiskupi, ze względu na program użytkowy obejmujący łącznie 700 m² i klasyfikuje się jako mały zamek nizinny (Salm 1995, s. 434) Ryc. 1 Plan przyziemia zamku. (wg B. Guerquin 1974, s. 317).

Dalszy etap rozbudowy warowni datujemy na połowę wieku XV. Głównym czynnikiem zmuszającym do przekształcenia założenia był rozwój ciężkiego uzbrojenia oblężniczego oraz upowszechnianie się broni palnej (Salm 1995, s. 433). Należy tu poruszyć problematykę związaną z pełnieniem przez zamek funkcji refugialnych wobec skarbcza arcybiskupiego (Szymczak 1997, s. 95). Jak twierdzi J. Szymczak „...gdy w 1454 r. wybuchła wojna trzynastoletnia, Uniejów stał się miejscem przechowywania skarbcza kościoła gnieźnieńskiego.” Wiemy, że w skład przewiezionych dóbr wchodziło: 6 bogato zdobionych ornatów, kilka drogich kap i dalmatyk, znaczne ilości złota i srebra, drogie kamienie, wielka pozłacana monstrancja, kilka kielichów (najprawdopodobniej liturgicznych), w tym kielich Jarosława Bogorii ze Skotnik, pastorały, srebrne lichtarze, księgi liturgiczne oraz trybularz (Szymczak 1997, s. 95). W inwentarzu skarbcza zamieszczone są informacje na temat relikwii (Szymczak 1997, s. 95). W obawie przed wojennym pogromem w murach zamku ukryto: głowę św. Wojciecha wraz z jego ręką, głowę św. Gereona, rękę św. Stanisława, pierścień tegoż świętego, relikwie towarzyszek św. Urszuli i męczenników tebaniskich (Szymczak 1997, s. 95). Działanie to nie było jednorazowe; wiadomo, że kapituła gnieźnieńska decydowała o przewozie skarbcza z Gniezna do Uniejowa wielokrotnie, konieczność ewakuacji bezcennych artefaktów pojawiła się w latach: 1479, 1493, 1502, 1509, 1511, 1513, 1517, 1519 (Szymczak 1997, s. 95).

Efektem końcowym rozbudowy było powiększenie programu użytkowego twierdzy, przy jednoczesnym unowocześnieniu jej na ze względu na rozwój broni palnej Ryc. 2 Plan przyziemia (wg Krantz 1980) . Do elementów rozbudowy należy zaliczyć drugi mur kurtynowy, okalający całość założenia. Jednocześnie w przestrzeni południowego międzymurza wmontowano umocnione wejście bramne. Przy północno – zachodnim i południowo – zachodnim narożu domu mieszkalnego powstały dwie baszty przystosowane do obrony artyleryjskiej (Krantz 1980, s. 26). Ze względu na późniejsze przemurowania, związane ze zmianą funkcji z obronnych na rezydencjonalne, trudno jest dziś zastanawiać się nad stopniem zawansowania konstrukcyjnego strzelnic oraz ich pierwotnym układem. Mimo tego, kierując się podstawową wiedzą z zakresu historii wojskowości można pokusić się o teorię ukazującą dwie baszty wyposażone w

hakownice oraz wężownice czy serpentyny. Jeśli chodzi o obecność serpentyn, to jest ona prawdopodobna ze względu na fakt pełnienia funkcji puszkacza na zamku Uniejowskim (1435 r.) przez Grzegorza Osieka Morawianina, który uzbroił w działa typu serpentyna zamek arcybiskupi w Łowiczu (Szymczak 2004, s. 57). Należy też poruszyć problematykę związaną z pełnieniem przez wieże funkcji mieszkalnych (Salm 1995, s. 434). Ukazywało by to dwa dzieła jako *donżony* o dość niewielkim programie użytkowym oraz wysokich właściwościach obronnych (Kajzer 2004, s. 46). Najważniejszą funkcją pełnioną przez baszty było flankowanie korpusu mieszkalnego oraz wzmocnienie obrony ogniowej całości poprzez dwa poziomy strzelnic oraz mur kurtynowy osłaniający zachodnią ścianę domu mieszkalnego (Salm 1995, s. 434). Obok umocnionych punktów, na które składały się w (piętnastowiecznym) założeniu wieże i baszty, uwagę zwraca ciekawy system ganków strzelniczych biegnących wewnątrz muru od naroża północno – wschodniego po wieżę wjazdową (Krantz 1980, s. 28). Jak twierdzi Ludwika Krantz „Zastosowanie takiego systemu obronnego pozwalało na odpieranie ataku ze wszystkich stron, ze szczególnym uwzględnieniem wjazdu.” Ważnym element układu funkcjonalno-militarnego założenia stanowiła wyżej wspomniana już brama wjazdowa (prostokątna wieża przejazdowa). Na zasadzie analogii do innych założeń tego typu, możemy wyodrębnić w niej następujące poziomy użytkowe: gospodarcze przyziemie oraz znajdujące się nad nim kondygnacje obronne (Krantz 1980, s. 28).

Oprócz funkcji refugialnych zamek Uniejowski pełnił rolę więzienia. Na podstawie wzmianek źródłowych wiemy, że więziono tutaj w 1422 r. z rozkazu papieża Marcina husytów (Krantz 1980, s. 28). W uniejowskich podziemiach przetrzymywany był rzeźbiarz i budowniczy Hans Brandt, który nie dokończył zleconej mu w 1478 r. prac wykonania konfesji św. Wojciecha w katedrze gnieźnieńskiej (Krantz 1980, s. 28). Przyjąwszy następne zlecenie postanowił udać się do Torunia. W drodze został pojmany przez wysłanników arcybiskupa Zbigniewa Oleśnickiego i osadzony w Uniejowie. Według relacji rajców toruńskich, przebywał on na zamku pod groźbą odgłowienia aż do ukończenia powierzonych mu w Gnieźnie zadań, tzn. do 1486 r (Krantz 1980, s. 28).

Podsumowując, należy stwierdzić, że zamek w średniowiecznym Uniejowie to silna forteca zmieniająca swój program pod wpływem przemian, jakie zachodziły na średniowiecznym polu walki. Jej stosunkowo niewielki program użytkowy nie stanowił problemu, bowiem w razie potrzeby pełniła ona funkcje rezydencjonalne, refugialne i więzienne. Obiekt ten strzegł swymi niedostępnymi murami serca arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Monumentalna bryła usytuowana w nizinie rzecznej była wyrazem treści ideowych symbolizujących władzę arcybiskupią i ukazujących siłę kościoła rzymsko-katolickiego. Niemniej jednak, obecnie problematyka badawcza dotycząca obiektu stanowi szereg znaków zapytania. Prowadzone w latach sześćdziesiątych XX wieku badania archeologiczno – architektoniczne nigdy nie zostały opublikowane, a późniejsze monografie dotyczące obiektu są najczęściej wydawnictwami turystyczno - krajoznawczymi nie konkretyzującymi klarownych odpowiedzi z zakresu przemian struktury obiektu. Z punktu widzenia naszej nauki, zamek w Uniejowie jest obiektem problematycznym. Jego opisy istnieją w publikacjach zbiorczych dotyczących kasteologii. Mimo tego, utopiona w masie przemurowań średniowieczna bryła wciąż powoduje liczne problemy uniemożliwiające jej dokładną interpretację. Tajemnice skrywane przez zamkowe mury będą niedostępne dla nauki dopóty nie znajdzie się sposobność na wykonanie kolejnych prac badawczych. Działania te powinny być zwieńczone konkretyzującą je w odniesieniu do wcześniejszych wyników badań oraz wiedzy historycznej publikacją zbiorczą. Posiadając tego typu bazę informacyjną możliwe byłoby dokładniejsze

odtworzenie bryły zamkowej. Mam nadzieję, że ten artykuł pobudzi dyskusję na temat potrzeby dalszych badań nad strukturami gotyckim w bryle Uniejowskiej warowni.

Wykaz skrótów

PK – Przegląd Koniński

Literatura

Baczkowski K.

1993 *Wielka Historia Polski t. 3, Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370–1506)*, Kraków.

Długosz J.

1867 *Historia Polski*, tłum. K. Mochorzyński, t. III, Kraków.

Guerquin B.

1974 *Zamki w Polsce*, Warszawa.

Kajzer L., Kołodziejcki S., Salm J.

2001 *Uniejów [w:] Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa.

Kajzer L.

2004 *Zamki i dwory obronne w Polsce centralnej*, Warszawa.

1980 *Studia nad świeckim budownictwem obronnym woj. łęczyckiego w XIII – XVII w.*, Łódź.

Krantz L.

1980 *Zamek w Uniejowie*, Warszawa – Poznań.

Poklewski T.

1975 *Spicymierska włość grodowa w średniowieczu, Obraz gospodarczy*, Łódź.

Salm J.

1995 *Zabytki Uniejowa [w:] Uniejów, dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Łódź – Uniejów.

Sławiński R.

1990 *Od Uniejewa do Uniejowa*, P K, nr 19, 12. V . Konin.

Szymczak J.

2004 *Początki broni palnej w Polsce (1383-1533)*, Łódź.

1995 *Zamek [w:] Uniejów, dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Łódź – Uniejów.

Witkowski L. P.

1985 *Uniejów – szkic historyczno-statystyczny*, „Biblioteka Warszawska”, t. II og. zb. t. LVIII.

Zajączkowski S. S. i M.

1966 *Materiał do słownika geograficzno historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 1 i 2, Łódź.

1998 *Uniejów*, [w:] *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 6, red. naczelny B. Petrozolin – Skowrońska, Warszawa.

Centralny Urząd Geodezji i Kartografii

1955 *Mapa Krajoznawcza Polski, Województwo Poznańskie*, Warszawa.